

POSTAVA V PRÓZE MÁRIE KOTVÁŠOVEJ-JONÁŠOVEJ

Literárnu postavu v próze pre deti a mládež slovenskej vojvodinskej autorky Márie Kotvášovej-Jonášovej vnímame predovšetkým cez niekoľko dôležitých problémových okruhov ako sú detský aspekt, otázka mimitizácie a referenčného odkazu na mimotextovú realitu, respektíve cez vzťah autenticity a štylizovanosti v umeleckom texte. Kategóriu postavy si všímame aj vo vzťahu k detskému čitateľovi, v zmysle detského stotožnenia sa s literárnymi vzormi, ktoré mu pomáhajú v kognitívnom a duševnom procese dozrievania. Na kreovanie detskej postavy majú dosah i zvolené rozprávačské postupy a stratégie či žánrové súvislosti.

Kľúčové slová: Mária Kotvášová-Jonášová, literárna postava, detský aspekt, autenticnosť, štylizovanosť, detský čitateľ.

Literary characters in fiction for children and youth written by Mária Kotvášová-Jonášová, a Vojvodinian-Slovak author, are primarily observed through several important aspects. These aspects are that of a child, the issue of mimesis and the reference to reality outside the text, observing the relation of authenticity and stylization in a literary text. The category of the character is also perceived through their relation towards a child reader, in the sense of a child's identification with literary models helping the child to mature both cognitively and spiritually. The chosen manners and strategies of storytelling, as well as generic contexts, also influence the creation of a child character.

Keywords: Mária Kotvášová-Jonášová, literary character, aspect of a child, authenticity, stylization, a child reader

Literárna postava¹ je popri kategórii rozprávača kľúčová v štruktúrovaní a aj ontológii epického textu, resp. narácie. Kým rozprávač viacej prislúcha naratívnej rovine, postava je tesnejšie zviazaná s rovinou príbehu. Literárnu postavu môžeme definovať ako osobu, ktorá vystupuje v literárnom diele a je nositeľom nejakej udalosti, čo má korene ešte vo formalizme a štrukturalizme (Kubíček a kol. 2013: 41). Ak niet deja bez jeho nositeľa – postavy, platí aj opačne, postava či subjekt si vyžaduje nejakú akciu. V poetike a predovšetkým v naratológii sa vykryštalizovali dve protichodné návrhy na uchopenie a analýzu kategórie literárnej postavy. Prvý sa odvíja od chápania textu ako napodobneniny skutočného sveta a o postavách sa hovorí na základe posudzovania podľa správania a konania skutočných osôb. Na druhom póle tohto, zjednodušene povedané, mimetického chápania postavy je semiotický či štrukturalistický prístup, kde je postava znak, resp. konštrukt a kde postava neodkazuje k niečomu mimo textu, ale je funkčnou súčasťou rozprávaného sveta (tamže: 59). Ako to už býva, extrémnosť anuluje otvorenosť a ústretovosť voči inakším názorom; aj ohľa-

¹ Namiesto termínu literárna postava sa v závislosti od teoretickej koncepcie používajú aj ďalšie ako sú subjekt, figúra, entita, resp. fikčná jednotlivina v teórii fikčných svetov L. Doležela. D. Hodrová napríklad hovorí o postavách definíciách a postavách hypotézach. Detailnejší prehľad k vývinu a výskumu kategórie literárnej postavy pozri vo Fořt 2008.

dom tejto problematiky sa javí stredná cesta, na čo upozorňuje napr. teória literárnej komunikácie a kognitívna naratológia. Postavy sa v rétoricky zameranej naratológii vnímajú ako estetické kategórie, určené na angažovanie čitateľa k určitému postoju, ako textom riadená recepcia (tamže: 62). Ale i vtedy si treba uvedomiť, že vnímanie a následné interpretovanie postavy závisí od konkrétneho literárneho textu, raz literárny text viacej inklinuje k empirickému zažitiu, inokedy je viacej funkciou alebo znakom, ale nikdy nesmieme prekročiť ontologickú hranicu a postavu pokladať za skutočného človeka. „Patrí teda do sveta rozprávania, z ktorého nemôže vystúpiť a konať mimo konkrétnych súvislostí konkrétneho naratívneho sveta.“ (Harpán 1994: 210) A naopak, literárnu postavu nemôžeme nevzťahovať ku aktuálnemu ľudskému svetu, aj vtedy keď z jej reprezentatívnej funkcie nič nezostáva. Literárna postava stále bude patriť iba do fikčného sveta, je literárne/textovo sprostredkovaná a preto nikdy nemôže byť skutočná, ale „[z]úšáva v postave tedy určité jadro reprezentatívnosti, typovosti odvozované od našej skúsenosti s ľudskou existenciou v aktuálnom svete“ (Bílek 2003: 161). Ako epická kategória, úzko a neoddeliteľne je spojená s ostatnými kategóriami ako sú rozprávač, udalosti a dej, čas a priestor.

Pre nás, vzhľadom na predmet skúmania a tým je próza pre deti a mládež súčasnej slovenskej spisovateľky Márie Kotvášovej-Jonásovej (1957), je produktívne vnímanie literárnej postavy z tematického, mimetického a reprezentačného vzťahu k mimoliterárnej skutočnosti, predovšetkým z aspektu detského príjemcu. Aj keď je každá postava vytvorená jazykom – predstavu o postave si čitateľ vytvára na základe rozprávačovej (priamej a nepriamej) charakterizácie a prehovoru postáv (diálogu, monológu, priamej a nepriamej reči) a jej konania, pričom najčastejším modelom pri stvárňovaní literárnej postavy je človek (Harpán 1994: 210).² Na rozdiel od diskurzívneho (skúseného, poučeného, dospelého) príjemcu, ktorý si uvedomuje textom riadenú recepciu postavy (teda to, ako je modelovaná) dieťa postavu vníma oveľa bližšie a bezprostrednejšie – inklinuje k naivnému čitateľovi. K tomu dieťa menej racionalizuje recepciu diela, viacej sa „vžíva“ a prežíva to, čo sa stáva detskému hrdinovi.³ Detská postava nie je len kľúčovým prvkom v sujetovej výstavbe textu, ale má významné miesto v realizácii základných funkcií intencionálne zameranej tvorby pre deti (predovšetkým tej primárnej estetickej funkcie, ale i výchovnej, poznávacej, etickej, zábavnej). Práve prostredníctvom literárneho hrdinu sa môže realizovať silná identifikačná väzba detského čitateľa s detským hrdinom.⁴ Keď sa literárny

² Je až banálne pripomenúť, že postava môže byť aj zviera, predmet, stroj či iná entita, ale s ohľadom na poetické a intencionálne špecifikum literatúry pre deti aj toto si treba uvedomiť. Aj nami skúmaná autorka má ojedinelé prózy inklinujúce k žánru autorskej rozprávky, kde sa vyskytujú animálne a predmetové postavy.

³ V našom príspevku budeme termíny literárna postava, literárny hrdina a občas i detský protagonistu používať v rovnakom význame a striedavo predovšetkým zo štylistických dôvodov. Aj keď existuje tendencia termín hrdina používať v zmysle jeho kladných charakteristík, napr. v opozícii s antihrdinom, kým termín literárna postava je v tomto zmysle neutrálnejšia. Spravidla sa v štúdiách o literatúre pre deti používa termín detský hrdina a detský protagonista.

⁴ Od sedemdesiatych rokov sa v českej literárnej vede, najviac pričinením O. Chaloupku a V. Neskusila presadilo (z genologického hľadiska) nadbytočné terminologické pomenovanie „príbehová próza zo života detí s referenčným hrdinom“, ktorý mal mať predovšetkým formujúcu funkciu na adresáta.

teoretik a pedagóg Radoslav Rusňák zamýšľa nad otázkou: Kto je literárny hrdina? prichádza k poznaniu, že ide o dôležitú komponentu detského duševného dozrievania „lebo všetko, čo (dieťa – poz. Z. Č.) robí, je svojím spôsobom integrované a takto sa dieťa podieľa na tvorení vlastnej osobnosti“ (Rusňák 2017: 55). Aj keď je jasné, že ani celkom malé dieťa postavu nevníma vyslovene ako živú bytosť z aktuálneho sveta (v duchu svojich skúseností napr. aj s folklórnymi žánrami), ale psychologicky a mentálne je menej schopné príbeh racionalizovať a viac ho percipuje emočne a intuitívne, t. j. zážitkovo. V príbehovej próze sa dieťa cez postavu ako konajúceho subjektu vovádza do rozprávaného sveta a postava mu umožňuje, aby ten fiktívny svet posudzoval a hodnotil v rámci svojich psychických, mentálnych a poznávacích možností. Detský čitateľ si postavu dotvára podľa svojho psychického ustrojenia, ktoré sa v detskom veku výrazne a dynamicky mení, ako zdôrazňuje aj Peter Zajac: „Literárny text prijíma dieťa spočiatku zástupne za skutočnosť; postupne vníma literárny text zástupne za literatúru, neskôr za literárny druh a žáner a až nakoniec si uvedomuje celú diferencovanú hierarchiu od literárneho textu cez literárny žáner a druh k autorskej a textovej jedinečnosti“ (Zajac 1993: 81).

Spisovateľka Kotvášová-Jonašová sa vyprofilovala predovšetkým v žánrovom okruhu príbehovej prózy, resp. spoločenskej prózy pre deti a mládež. Základnou látkou jej umeleckého sveta tvorí žitý svet detí predškolského a školského veku. Transpozícia látky (skutočné udalosti a zážitky alebo „objektívnu skutočnosť ako materiálový podklad, zásobáreň témy“; Rakús 1999: 17) na tému a problém, teda na poetologickú kategóriu umeleckého diela sa koná pod silným vplyvom detského aspektu, s poznaním vývinových etáp detstva a s rešpektovaním recepčných možností detského čitateľa. Tvorivá metóda tzv. reálnej fikcie, keď „je literárne dielo vytvorené napodobňovaním (mimetizáciou) reálneho života“ (Stanislavová 1996: 11) prispieva k možnosti príbeh detských hrdinov vnímať ako súčasť/výsek zo skutočného sveta. V reálnej fikcii je postava stvárnovaná ako možný jednotlivec, jej konanie čitateľ posudzuje na základe svojich vlastných skúseností a hodnôt. Príbehy pre vekovo mladších čitateľov, respektíve dlhšie a kompozične zložitejšie prózy pre starších čitateľov autorka buduje na nosných konfliktných situáciách, ktoré v tenzívno-detenzívnom oblúku a dynamickom spáde rezultujú prekvapivou pointou. Rozpoznateľným znakom jej naratívneho sveta sú práve detské postavy spravidla ako aktéri stvárnených udalostí. Svojrázna „životnosť“ a „vierohodnosť“ jej detských postáv je úzko spätá s príbehom. V krátkych žánrových formách sú postavy nositelia dynamického deja, kým na širšej ploche románu pre dospelých ide o postavy charakterovo individualizované, ale sčasti i typovo modelované, ako na to ukážeme nižšie. Cez tematizovanie určitého životného problému najčastejšie vo vzťahu dieťa-dospelý sa aj postava problematizuje v zmysle jej vierohodného stvárnovania. To nie sú kladní hrdinovia „šuštiaci papierom“, ale detské postavy v mnohom podobné s „reálnym“ nezbedným dieťaťom, čo predstavuje priestor identifikácie sa detského čitateľa s detskou postavou.

Spôsob výstavby a funkciu postáv v Kotvášovej-Jonašovej próze si ilustrujeme na dvoch rozsiahlejších prozaických textoch, kritikou pomenovaných ako romány: *Mat' pätnásť je také ťažké alebo Striptíz* (2007) a *Višňový lekvár* (2013), ktoré záberom, rozsahom a tematizovaným problémom dovoľujú komplexnejšie kreovanie postáv. K nim priradíme aj dve poviedky „Danka“ a „Damjan“ z knihy *Sú to vážne veci*

(2010), kde sa už v názve odkazuje na detského protagonistu, okolo ktorého sa príbeh odvíja. Úvodné kreovanie postavy je u tejto autorky často hlavným prostriedkom vstupu do rozprávania. Protagonistka Dora v románe o dospievaní *Mat' pätnásť...* je zároveň i rozprávačkou príbehu. Postava sa „rodí“ a „žije“ svojim rozprávaním. V narácii sa zjavuje na scéne svojim výpovedným aktom o sebe a zároveň iniciuje komunikáciu s čitateľom: „V poslednom období som veľmi, veľmi nešťastná osôbka. Najnešťastnejšia na svete. Neviete si ani predstaviť, ako veľmi trpím. Tuším moje dospievanie nie je normálne.“ (Kotvášová-Jonášová 2007: 5). Pripomína to Stanzelovho rozprávača „ja s telom“ (Stanzel 1988: 50), telesná zakotvenosť postavy v diele sa často (najčastejšie vnútorným monológom) pripomína popisom telesných pocitov a príznakov: „Všetko je také popletené. Také ťažké. V žalúdku ma začalo hriať, páliť, vriieť. Kolená sa mi podlomili. V očiach sa zatmelilo“ (tamže: 72). Aj úvodná sebacharakteristika ukazuje na introvertný typ postavy, tu charakterizovaný predovšetkým jazykovo-štylistickými prostriedkami. Najmä časti, kde hovorí o sebe sú hyperbolizované a nadnesené, vyjadrené expresívnou lexikou a syntaxou: „Je to prišera. Hotová katastrofa. Cítim sa hrozne. Už pár dní ma moria rozličné duševné nálady. Som zmätená, rozpoltená a strašne, strašne rozčítlivená. Stále plačem, rumádzgam. Ja som jedna usmrkaná potvorka“ (tamže: 5). Dorina výpoveď je v súlade s revoltujúcim gestom dospievajúcej hrdinky, ktorá sa ponosuje na „ťažké“ obdobie vo svojom živote. Zohľadnením vekového aspektu dospievajúcej dievčiny (jazykom, horizontom skúsenostného a vedomostného poznania, ťažkým procesom nadobúdania osobnostnej integrity a následne i identity) sa autorka v sujetovom spracovaní dopracovala k autentickému obrazu dospievania. Podľa Zuzany Stanislavovej „autentická literatúra pre deti a mládež je teda taká, ktorá prináša dobovým detským čitateľom aktuálnu, presvedčivú správu o svete, kódovanú prostredníctvom dešifrovateľnej poetiky.“ (Stanislavová 1999: 138) Nastolená otázka autentickosti a štylizovanosti, v duchu zistení P. Zajaca (1999) a Z. Stanislavovej (1999) nevnímame tu za protikladné javy a ani ako výlučné kritérium hodnotenia, hoci ono má v súvislosti s intencionálnou literatúrou pre deti a mládež špecifické postavenie. V tvorbe pre deti autor musí vziať do úvahy detský vek a ontogenetické schopnosti svojho potenciálneho príjemcu, čo nevyhnutne vyžaduje určitú štylizáciu alebo inak povedané „pojem autenticita v jeho ontologickom rozmere vo vzťahu k detskému aspektu možno však vykladať ako taký výber dospelostného poznania, empatického ponoru, cítenia a taký spôsob ich transformácie, ktorý je adekvátny poznávacím a pociťovým možnostiam a potrebám detského sveta na určitom stupni ontogenetického a psychofyzického vývinu.“ (Stanislavová 1999: 138) Stanislav Rakús hovorí o „produkčnej náročnosti“ (Rakús 1999: 20) literatúry pre mládež v zmysle naliehavosti utvoriť esteticky a recepčne náročnú výpoveď a zároveň i prítiažlivú a oslovujúcu pre mladého čitateľa. Pred autorkou teda vyvstával celý rad textotvorných operácií na tvarovaní umeleckého textu, aby výsledok naplnil obidve, Rakúsom načrtnuté, požiadavky. Pri voľbe priameho rozprávania (dosť frekventovaného v dielach pre dospievajúcich) sa zameriava na takú výpoveď, čo bude blízka pociťovému svetu dospievajúceho čitateľa, mienime však, že ten priestor vyhradený pre arteficiálnosť a umeleckosť nevyužila naplno, predovšetkým pre dominantné prvoplánové podanie príbehu. Prostredníctvom protagonistky sa sústreďuje na symptomatický časový úsek jej života (posledný ročník základnej školy) a problémový výsek – prvá láska a prvý bozk, medzilidské vzťahy medzi vrstovníkmi, dospievajúcimi a dospelými a problémy či odklony, ako

sú krádež, nehoda s alkoholom, roztržka s priateľkou a pod. Hrdinkin pocit nepochopenia v rodine sa projektuje do hľadania náhradného sociálneho prestoru vrstovníkov, aby sa po „iniciačnej“ životnej skúsenosti k nej navrátila. Aj napriek tejto relatívne stereotypnej látke (spracovanej v slovenskej literatúre pre mládež v dielach viacerých autoriek ako sú K. Jarunková, J. Šrámková, E. Gašparová, J. Blažková a i.) autorka dokázala postavu Dory modelovať v smere výraznej individualizácie. Svojrázna subjektívizácia či individualizácia postavy, podmienená aj priamym rozprávaním, prispieva k bezprostrednejšiemu zážitkovému osvojeniu si zo strany percipienta. Presvedčivá je najmä tam, kde popisuje svoje myšlienky a pocity neistoty, roztržitosti, stiesnenosti, bezvýhodiskovosti, na začiatku príbehu aj malodušnosti: „Čím som sa previnila? Čo je to so mnou? Akoby sa všetko zlo tohto sveta rútilo na mňa. Som odporná, hnusná. Nula. Veľká nula. Vôkol mňa začína víriť čierňava. Nič sa mi nedarí. V mojom živote sa strieda malér za malérom. Všetci mnou opovrhujú.“ (Kotvášová-Jonašová 2007: 34) Najvýraznejšie sa postava nepriamo charakterizuje vo vnútornom monológú: „Cítila som sa bezmocne, mizerne, nanič. Vo mne a vôkol mňa – sama prázdnota. Občas rozmýšľam, že sú veci, ktoré môj rozum nezvláda. Mám pocit, že som celkom zlyhala. Celý život mi je príšerne trápny. A taký ťažký. (---) Je život strata času? Je? Nie je? Tuším, so mnou sa niekto zahráva. Ako keby som bola marioneta na nitkách. (---) Bože, čo mi je? Bláznim?“ (tamže: 104) Proces individualizácie prebieha cez autocharakteristiku, konanie a vo vzťahu k iným postavám. Od reflektovania situácie v úvodnej kapitole (personalizácie vo vnútornom monológú) narácia smeruje k rozprávaniu rozličných epizodických udalostí, čo tiež vnímame ako vedomú autorskú stratégiu v smere ústretovosti recepčným schopnostiam predpokladaného čitateľa. Pri Dore sa čitateľské konkretizácie v mnohom môžu opierať o ich vlastné životné skúsenosti (správanie a konanie, citová labilnosť, nadužívanie problémov a pod.). Na druhej strane pri tejto postave cítiť tendenciu približovania sa k postave typu – reprezentuje dospievajúceho tínedžera, čo je naznačené už titulom románu. Ako relatívne časté sujetové prvky v tomto type prózy evidujeme napríklad konflikt s rodičmi, snaha patriť do nejakej neformálnej sociálnej skupiny, skúsenosť s alkoholom a pod., čo prispieva k typizácii respektíve reprezentatívnosti pubertiačky v kratšom krízovom období svojho dozrievania. Dora je typická v tom zápase o svoju individualitu a postupne sa proces sebapoznávania v smere nadobúdania integrity a osobnostnej identity, najmä osobným zápasom o stabilizáciu vnútorných protirečivých pocitov, dostáva do uspokojivého štádia. Takýto hrdina detského čitateľa obohacuje nielen v smere jeho dozrievania, ale i smere poznávacom (pre fungovanie vlastnej psychiky a zmätenosti v zásadných otázkach, aj erotickej iniciácie). Dokonca môže byť pre čitateľa skutočnejší ako reálne osoby, lebo dostávajú dojem, že poznajú aj hrdinov vnútorný život, dovidia aj na skryté starosti a túžby, napr. tajná Dorina túžba po prvom bozku.⁵ Dora verbalizuje aj tie pocity a vnútorné stavy, ktoré dospievajúci často nevie pomenovať; pritom preferuje priame a esteticky menej pôsobivé vyjadrenia, napr. pri stretnutí s chlapcom: „Trochu mnou myklo, ale nebolo to neviem aké zvláštne. Len potom, cestou, keď ma chytil za ruku, aby som sa mu v tme nestratila, čo bolo veľmi romantické, roztriaslo ma na celom tele. Žalúdok, ba celé telo mi stuhlo a srdce sa rozbúrilo. Krátko nato som pocítila ná-

⁵ Ako to podotýka E. M. Forster v knihe *Aspekty románu* (Forster 1971), že ľudom v románe môžeme porozumieť lepšie než našim najbližším priateľom.

val tepla, malátnosť či závrat, vyrazilo mi dych, stratila som vládu nad svojím telom, zapotácala som sa, ani neviem ako, ale cítila som sa v jeho silnom objatí, cítila som jeho dych...“ (Kotvášová-Jonášová 2007: 108) alebo po pokuse o samovraždu priateľky Eny: „Prežívala som pocit viny. Videla som, že sa vyžíva v myšlienke na smrť. Mala som jej v tom zabrániť. Mala som volať jej mame. Mohla som si myslieť, že ten jej problém nezmizne sám od seba.“ (tamže: 95) V sujetovom pláne prostredníctvom jednotlivých udalostí protagonistka nadobudne vlastnosti empatickej a slušnej dievčiny; pomôže sociálne znevýhodnenej spolužiačke, prejavuje pochopenie k nešťastnej priateľke Ene, s rodičmi sa nakoniec udobrí. Tento typ postáv inklinuje k pozitívnemu hodnotovému pólu. Dávid Dziak hovorí, že „prosociálny literárny vzor je postava, ktorá asertívnym spôsobom prekonáva problémy počas príbehu, pričom sa vyznačuje humánnosťou, je priateľská a empatická voči ostatným postavám, pomáha druhým a stará sa o nich, delí sa a spolupracuje s ostatnými a má úctu k sebe, ale aj k druhým.“ (Dziak 2019: 55) Pri Dore je to postupný proces vyhraňovania sa, čitateľ k nej môže zaujať aktívny postoj – akceptovať, prijať a rešpektovať ju aj s nedostatkami a morálnymi pokleskami, teda v človekovej mnohorozmernej podstate.

Pri výstavbe hlavnej postavy a rozprávačky Tomášky Tomášovej vo *Višňovom lekvári* autorka v úvodnom krátkom textovom predstavovaní skonštruuje túto postavu samotným prehovorom a tým najpodstatnejším vlastným menom a priezviskom. Čitateľ dostáva základné koordináty jej vnímania, percipovania a hodnotenia. Od tejto prvotnej textovej stratégie cez jazykovú manifestáciu sa potom postupne v slede epizodických príhod Tomáška stáva postavou reprezentujúcou jedenásťročné, charakterovo dosť vyhranené dievča. Znakového charakteru je napríklad prvotné oslovenie čitateľa (a to hneď v trojnásobnom opakovaní) a predstavenie sa menom a priezviskom: „Nazdar. Ahoj. Čao. Chceme sa vám predstaviť. Prečo? Nevieť presne prečo, ale asi len tak. Volám sa Tomáška Tomášová.“ (Kotvášová-Jonášová 2013: 7). Oslovenie a apostrofovanie odkazuje von z textu (do jeho referenčného rámca, k čitateľovi) a dovnútra textu. (Zajac 1999: 26) K označujúcim údajom autorka pridá „ešte niekoľko slov“ o tom, v ktorej je triede a koho má v rodine. Znakovej podstaty je aj jej reč a príliš explicitné poukázanie na jej charakterovú črtu a to je pochabosť a vtipnosť „Tonička – výmyselníčka“ (Kotvášová-Jonášová 2013: 7), od ktorej sa budú odvíjať viaceré príbehy. Tým, že ju autorka označí za blázonku a výmyselníčku dopredu ju ohodnotí a klasifikuje, čím naznačí, čo čitateľ od knihy môže očakávať. Tento atribút výrazne ovplyvňuje ďalšiu recepciu textu a bude sa už iba nepatrne modifikovať. Do konca knihy na úvodnú charakteristiku sa navrstvujú ďalšie, ale v podstate veľmi podobné vlastnosti kulminujúce záverečnou prózou tematizujúcou krádež peňazí starým rodičom na vytúžený dotykový mobil. Taktó „konštruovaná“ postava a rozprávačka môže potom „vykročiť“ do sveta svojich malých každodenných dobrodružstiev. Úvodná kapitolka má integrujúcu a kompozičnú funkciu – predstavovanie postavy a rozprávačky tvorí rámec jednotlivých poviedok spojených do knižného celku.⁶ Postava je tu akoby médium, cez ktoré sa bude sprostredkovať všetko čo nasleduje (príbehy a udalosti, hodnotenie vedľajších postáv, rodinného a školského

⁶ Domnievame sa, že autorka tento úvod a rozprávačku dodatočne skonštruovala, aby kompozične a sujetovo scelila jednotlivé krátke prózy do rozsiahlejšieho žánrového celku, v čom nás ubezpečuje aj skutočnosť, že niektoré prózy boli predtým uverejnené časopisecky a meno rozprávačky sa tam neuvádza.

prostredia). Čitateľovi sa ponúka možnosť identifikovať sa a akceptovať zvolený uhol pohľadu. Tomáška, v zhode so svojím vekovým a skúsenostným limitom, viacej opisuje to, čo sa jej stáva(lo), ako čo dianie hodnotí: „- Cvok, - cvokne kľučka, dverce sa roztvoria a ja stojím zoči-voči dedkovi. Čo teraz, Čo teraz?! Bezmocne stojím. Kútikom oka si všimam vedro v dedkových rukách. Keď ním ovalí, zabije ma! Ujdi! Hovorím si. Bež! Nohy kamene. To vedro sa zrazu zdvihne... a čľap. Zaleje ma more vody.“ (tamže: 52). Autorka pritom občas porušuje optiku ja rozprávania; priamy rozprávač (Tomáška) o sebe vypovedá z pozície objektívneho rozprávača, predovšetkým v dialógoch: „- Mama, tvoju Toničku bolí noha.“ (tamže: 11) alebo „- A čo kúpíte Maši?“ (tamže: 13). Takéto scudzovanie sa hrdinky tu vnímame ako jazykovú hru, čo odkazuje na ranné vývinové fázy dieťaťa. Aj na iných miestach dostávame predstavu hrdinkinej (prehnanej?) infantilnosti, napr. v opise spolužiaka Andreja: „Zdalo sa mi, že sa nafukuje ako moriak. Ten strýkov. Strýko ma štyri morky a jedného moriaka. Morky sú trochu väčšie sliepky a moriak je ešte väčší a nafúka sa stále, keď mu strýko zaspieva: Sopeľ moriak, / nafúkaj sa / a ty Tonka / nehnevaj sa, / blu, blu, blulu. Na to strýkovo blu, blu, blu si tiež zabubluj – blu, blu, blu - a nafúka sa. Ako balón. Velikánsky. Andrejovi sa ani spievať nemuselo a bol nafúkaný ako moriak. Strýkov.“ (tamže: 61). Prevaha príbehovej akčnosti nad psychologickou introspekciou (akú sme postrehli pri postave dospievajúcej Dory) ovplyvňuje aj podobu epického textu. Tomáška, aj keď vystupuje ako jedna z postáv zdieľaných príbehov, spravidla sa prezentuje ako ja rozprávajúce a nie aj ja prežívajúce, resp. reflektujúce svoje vnútro. Napríklad, v kapitole *Narodeniny* sa v sujetovej línii sústreďuje na prípravu narodeninovej oslavy a cez dramatický dialóg s matkou aj na temporálny moment čakania. Neúspešnú oslavu narodenín psychicky neprežíva: „Poberiem sa do izby. Z dverí sa hodím na posteľ. Veď som bola dobrá, správala som sa múdre. Celý deň. A nikto neprišiel. Zaspať. Zabudnúť.“ (tamže: 30). Esteticky účinne pôsobí podanie prvých fyzických zmien u dievčat (prvé chĺpky v podpazuší, prvá menštruácia) autorskou stratégiou okľuky a tajomstva. Využíva na to predovšetkým náznakovosť, typografické zvýraznenie a jazykovú hru:

„- Ja som dospievajúce dievča, – vyhlásila som spolužiačkam, keď som vystrčila nos z kúpeľne. Čakali pred dvermi. – A TO sa má aj vám stať.“

– Čo? – nechápali.

– TO, – vravím im. – TO, čo sa stalo mne, čo nevidieť sa stane aj vám. Aj vy budete krváčať.

– Tu? Teraz? Prečo?

– Jáj, či ste hlúpučké, pretože to tak v živote žien chodí, – tvárla som sa veľmi učerlivo a vlastne som iba opakovala učiteľkine slová.

– Jáj, teraz viem, – vztyčila ukazovák nad hlavu Patrícia. – Keď som odchádzala, mama mi rozprávala, že sa mi niečo môže stať na výlete. Vraj môžem dostať memštru...či monštru...? Uf, ako sa to aj volá? – capla sa dlaňou po čele, len tak zadunelo. – Viem, je to monštrum.“ (tamže: 37) Čitateľská recepcia *Višňového lekváru* ukázala, že tematizácia a spracovanie týchto tabuizovaných tém má aj vzdelávaciu funkciu.

Iný typ výstavby postavy predstavujú postavy z rovnomenných próz „Danka“ a „Damjan“, ktoré v sebe okrem tematického horizontu majú aj silný didaktický rozmer. Postava Danky odkazuje na samoľúbu a bezočivú dievčinu, ktorá sa tak správa

najmä voči vlastnej matke. Z rozprávačských postupov autorka siahla po objektívnom rozprávačovi a predovšetkým využíva dramatický dialóg medzi matkou a Dankou. Nadužívanie dialógu kompenzuje malú dramatickosť príbehu – matkin odvoz meškajúcej dcéry na dohodnuté stretnutie. Danka je charakterizovaná polemickým a drzým prehovorom, vybočujúcim z konvenčnej a očakávanej konverzácie dvoch blízkych, aj vzťahovo nerovnocenných osôb. Danka diriguje, rozkazuje, posmieva sa matke, ktorá je ústretová a veľmi zhovievavá: „– Dobre, mama, prestaň mi stále dohovárať. Ideme, ideme, poskoč, ty môj šaško, poskoč, – pohrdavo ju pobádala.

– Dana, Dana, - krútila mama hlavou.“ (---)

– Aká vtipná! Hodíš sa do cirkusu. Ozajstný šašo. Bazén nemá nohy! Ha, ha. Smejte sa ľudia! Bazén nemá nohy! Svetská hlúposť, radšej čuši! – skríkla.

Mama sa zarazila“ (Kotvášová-Jonášová 2010: 57).

Výchovná funkcia je zašifrovaná v netextovom priestore; čitateľ si ju dešifruje ako poučku o tom, ako sa netreba správať k svojim rodičom. Silný odkaz má predovšetkým poukázanie na elementárne veci akou je aj prejav vďaky za pomoc svojim najbližším:

„– Z čoho si ju vysmiala?

– Z najhlúpejšej hlúpej hlúposti.

– Zavolaj jej! Povedz, že ľutuješ. Ospravedlň sa jej!

– Mame sa mám ospravedlniť?

– No.

– To je len mama! (tamže: 62).

Cez postavu Danky sa ukazuje ako sa niektoré samozrejmé veci stávajú elementárnymi a vo vzťahoch i esenciálnymi. Danka si na konci uvedomuje ako sa k mame správala, ale hranicu neprekročí. Postava Danky je príkladom na kreovanie detskej postavy jej prehovorom a bez priamej charakteristiky.

Jednou z významovo najzaťaženejších postáv je chlapčenský hrdina Damjan z rovnomennej poviedky pretože sa prostredníctvom nej tematizuje inakosť a hendikep, čo je v kontexte autorkinej tvorby ojedinelým príkladom. Deficitnosť Damjanovho sveta je podmienená jeho sociálnou situáciou, pochádza z neúplnej rodiny – žije s otcom, ktorý sa znovu ožení a prvotná Damjanova nádej, že „nová mama“ stabilizuje jeho život sa nenaplní (macocha ho psychicky a fyzicky týra). Príbeh je podaný striedaním personálneho rozprávača či rozprávača svedka a dialogických častí – rozhovoru Damjana so spolužiakmi a triednym učiteľom. Vedľajšie postavy sú stratifikované na pomocníkov (spolužiak Milan a triedny učiteľ) a záškodníkov (spolužiačka Mirka) a ich protikladné rozloženie zvyrazňuje ich sujetovú funkciu. V ich modelovaní autorka použila protiklad empatickeho, ústretového a bezohľadného, egoistického prístupu k znevýhodnenej postave. Postava Damjana je predovšetkým objektom rozprávania; hlbšia psychologická sonda do jeho vnútorného sveta by postave pridala na presvedčivosti, ale mienime, že aj takto predstavená (z vonkajšej perspektívy) môže zapôsobiť na detského príjemcu. Postava so znevýhodnením môže detského čitateľa viesť k etickým hodnotám (k pocitom ako sú empatia, súcitiť a solidarita s tým druhým).

Na vybraných textoch z tvorby Márie Kotvášovej-Jonášovej vidieť preferované autorské stratégie v kreovaní detských postáv a čiastočne i v štylizácii literárne-

ho textu, kde preferuje autenticitu reálnosti. Pri modelovaní postáv sa autenticnosť prejavuje cez zohľadnenie detského aspektu ako kľúčového princípu tvorby pre deti a mládež. Pri postave tínedžerky Dory aj napriek určitej typizácii inklinuje k jej individuálnemu tvarovaniu; epické dianie sa hodnotí z jej vnútornej perspektívy a v popredí je introspekcia. Rešpektujúc vekové limity druhej skúmanej postavy Tomášky autorka ju intenčne, už pred vstupom do epického diania charakterovo modeluje a potom jej profil iba dotvára. Priame rozprávanie by sa tu bez veľkých zásahov mohlo nahradiť personálnym, resp. autorským rozprávaním, čo ukazuje predovšetkým na jej rozprávačskú funkciu. Obidve postavy sú zaujímavé uplatnením detského aspektu, respektíve riešením otázky autenticnosti a štylizovanosti, čo nevyhnutne v tvorbe pre deti súvisí aj s modelovaním detských postáv. Tým, že spisovateľka tematizuje opakujúce sa premeny a fázy životného cyklu (detstva, puberty) kreovanie postáv je poplatné určitým univerzálnym zákonitostiam danej vývinovej fázy, čo vedie k typizácii postáv. Ako sme naznačili, typizácia však v konkrétnych vnútrotextových reláciách nevyklučuje individualistický obraz postavy (jazyk, detský pohľad, detské infantilné reagovanie a pod.). Aj keď autorka v celom svojom prozaickom opuse preferuje priame rozprávanie s ilúziou bezprostrednosti, v próze „Danka“ je hrdinka charakterizovaná len nepriamo – svojim prehovorom a konaním. V próze „Damjan“ striedaním viacerých perspektív a formou dialógu sa detský čitateľ s postavou dospievajúceho a sociálne hendikepovaného chlapca môže empaticky a ústretovo stotožniť (tematická a etická dimenzia postavy). Aj dve románové dievčenské postavy, napriek svojim charakterovým nedostatkom (nie sú ani dobré ani zlé) môžu u čitateľa vyvolať aktívny postoj k rozprávanému – s nimi sa adresát ľahko identifikuje. S postavou Danky také stotožnenie je nežiaduce, hrdinka je príkladom tematického a funkčného kreovania postavy (s výchovnou tendenciou).

Citovaná literatúra

- Bílek, Petr A.. Hledání jazyka interpretace. K modernímu prozaickému textu. Brno: Host, 2003.
- Forster, Edward M. Aspekty románu. Bratislava: Tatran, 1971.
- Forť, Bohumil. Literární postava: vývoj a aspekty naratologických zkoumání. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2008.
- Harpán, Michal. Teória literatúry. Bratislava: ESA, 1994.
- Dziak, Dávid. „Ponúkame detskému čitateľovi prosociálne literárne vzory“. O dieťaťi, jazyku, literatúre. VI, 2, 2018: 52–66.
- Kubiček, Tomáš, Jiří Hrabal, Petr A. Bílek. Naratologie. Strukturální analýza vyprávění. Praha – Podlesí: Dauphin, 2013.
- Rakús, Stanislav. „K niektorým genologickým, komunikačným a poetologickým otázkam epickej literatúry pre mládež“. [In:] Z. Stanislavová, V. Žemberová (eds.) Druhový a žánrový kontext v epike pre deti a mládež. Prešov: Náuka, 1999, 17–22.
- Rusňak, Radoslav. (Ne)samozrejmé kapitoly z literatúry pre deti a mládež. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta, 2017.
- Stanislavová, Zuzana. Priestorom spoločenskej prózy pre deti a mládež. Interpretáčne štúdie. Prešov: Pedagogická fakulta UPJŠ, 1995.
- Stanislavová, Zuzana. „Autenticita a detský aspekt (K poetike modernej a postmodernej

detskej literatúry)“. [In:] V. Křivánek (ed.) Autenticita a literatura. Sborník referátů z literární konference 41. Bezručovy Opavy (16. – 17. 9. 1998). Praha – Opava: Ústav pro českou literaturu AV ČR, Filozoficko-přírodovědecká fakulta Slezské univerzity, Slezské zemské muzeum, 1999, 137–141. <<http://www.ucl.cas.cz/edicee/images/data/sborniky/1999/AAL/EP.pdf>> 23.3.2021.

Stanzel, K. Franz. *Teorie vyprávění*. Praha: Odeon, 1988.

Zajac, Peter. *Pulzovanie literatúry. (Tvorivosť literatúry II.)*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1993.

Zajac, Peter. „Autenticita ako rétorická figúra“. [In:] V. Křivánek (ed.) Autenticita a literatura. Sborník referátů z literární konference 41. Bezručovy Opavy (16. – 17. 9. 1998). Praha – Opava: Ústav pro českou literaturu AV ČR, Filozoficko-přírodovědecká fakulta Slezské univerzity, Slezské zemské muzeum, 1999, 21–28. <<http://www.ucl.cas.cz/edicee/images/data/sborniky/1999/AAL/EP.pdf>> 23.3.2021.

Pramene

Kotvášová-Jonášová, Mária. *Mať pätnásť je také ťažké alebo Striptíz*. Nový Sad: Hlas ľudu, 2007.

Kotvášová-Jonášová, Mária. *Sú to vážne veci*. Báčsky Petrovec: Slovenské vydavateľské centrum, 2010.

Kotvášová-Jonášová, Mária. *Višňový lekvár*. Báčsky Petrovec: Slovenské vydavateľské centrum, 2013.

Zuzana Čížiková

KNJIŽEVNI LIK U PROZI MARIJE KOTVAŠOVE JONAŠOVE

Rezime

Savremena slovačka spisateljica za decu i mlade, Marija Kotvašova Jonašova (1957), u svom stvaralaštvu se tematski fokusira na savremeni život dece i tinejdžera, žanrovski preferira pripovetku i roman sa nizom epizoda koje spaja protagonista, a poetski na tzv. dečji aspekt – pripovedanje i viđenje sveta iz dečje perspektive. U skladu s tim gradi i svoje dečje likove. Odabirom narativnih postupaka, načinom pripovedanja, načinom oblikovanja likova putem unutrašnjeg monologa i dramskog dijaloga (celokupnom stilizacijom teksta), autorka poštuje dečje viđenje sveta u skladu sa njegovom ontogenezom, ali i sa pretpostavljenim čitaocem, koji se u velikoj meri može identifikovati sa likom i prikazanim svetom. U romanu *Mať pätnásť je také ťažké alebo Striptíz (Imati petnaest je tako teško ili Striptíz)* lik tinejdžerke sadrži elemente tipizacije, ali dosledan uvid u njen psihički život doprinosi njenoj individualizaciji. Junakinja i pripovedač u knjizi *Višňový lekvár (Pekmez od višanja)* predstavlja karakterno određen lik luckaste devojčice, koji se u toku pripovedanja praktično ne menja, ali je njena karakterna osobina osnova svih prikazanih tenzija i konflikata. Oba ova ženska lika u velikoj meri evociraju „realno“ nestašno dete sa kojim se dete-čitalac može poistovetiti u značajnoj meri. Dečji lik sa hendikepom, Damjan, u istoimenom prozi može takođe pozitivno uticati na primaoca, pre svega proizvođenjem poželjnih reakcija (empatija, solidarnost, humanost). U prozi „Danka“ junakinja se oblikuje samo indirektno – svojim delovanjem i govorom. Predstavlja lik kojim se ilustruje nepoželjni model ponašanja (lik ima tematsku i vaspitnu

funkciju). Način oblikovanja književnih likova kod ove autorke preferira autentičnost realnosti; pre svega uz pomoć dečjeg aspekta (poštovanjem dečjeg načina razmišljanja i percipiranjem sebe i sveta oko sebe u skladu sa dečjim uzrastom), koji posmatramo kao stilsku figuru (stilizacija teksta) i kao ključni poetološki princip intencionalnog stvaralaštva za decu i mlade, gde se u obzir uzima dete-čitalac.

Ključne reči: Marija Kotvašova Jonašova, književni lik, dečji aspekt, autentičnost, stilizovanost, dete-čitalac.